

SPRAWY
MIĘDZYNARODOWE

2023, t. 76, nr 3/4
ISSN 0038-853X
e-ISSN 2720-0361
DOI 10.35757/SM.2023.76.3-4.09

Recenzje

MICHAŁ PRZEPERSKI

Instytut Historii PAN

ORCID: 0000-0003-2712-5711

m.przeperski@gmail.com

Fritz Bartel, „The Triumph of Broken Promises. The End of the Cold War and the Rise of Neoliberalism”

Harvard University Press, 2022, 430 ss.

Wiele jest książek, które na różne sposoby mierzą się z wydarzeniami roku 1989, końcem komunizmu czy jego upadkiem. Jak dowodził choćby Andrzej Zybertowicz, nie jest przecież bez znaczenia, jak określimy wydarzenia, do których doszło w Europie Środkowej i Wschodniej na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. W grę wchodzi rewolucje¹, kontrrewolucje² czy rewolucje³, przy czym te ostatnie stanowią hybrydę rewolucji i reform. Terminologiczne niejednoznaczności są tylko znakiem, że dyskusja nad znaczeniem tego okresu i wypełniających go gęsto wydarzeń jest daleka od zakończenia. Nie mamy w tym miejscu szans, by wspomnieć o choćby najważniejszych książkach na ten temat, tym bardziej że autorzy zabrali się za pracę szybko. Również na naszym krajowym podwórku powstawały prace łączące refleksje politologiczną i historyczną, by wspomnieć tylko o dziele Jana Kofmana i Wojciecha Roszkowskiego⁴.

Tematyka wciąż pozostaje aktualna. W ostatnich latach ukazała się choćby praca zespołu pod kierownictwem Jamesa Marka z Uniwersytetu z Exeter, w skład którego weszli także Ljubica Spaskovska, Tobias Rupprecht oraz Bogdan C. Jacob⁵. O książce tej, w naszym kraju szerzej niekomentowanej, warto wspomnieć dlatego, że stanowi próbę ujęcia losów Europy Środkowej (autorzy korzystają z kategorii Europy Wschodniej) w perspektywie *global history*. Zacieranie granic pomiędzy czasami zimnej wojny i niepodległych państw z lat dziewięćdziesiątych ma jednak swoje ograniczenia i wspomniana praca tego dowodzi. Trudno bowiem uznać za przekonujące, że globalizacja w całej swojej złożoności dotarła już do komunistycznej Polski, i to w czasach Edwarda Gierka, a na Węgry jeszcze wcześniej, wraz z wprowadzeniem przez Jánoša Kádára tzw. nowego mechanizmu ekonomicznego w 1968 r. Nie wchodząc w tym miejscu w szerszą dyskusję z propozycjami interpretacyjnymi Marka i jego zespołu, chcę

- 1 R. Dahrendorf, *Rozważania nad rewolucją w Europie*, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1991.
- 2 P. Ukielski, *1989 in Central Europe: A Counterrevolution*, Palgrave Macmillan 2024.
- 3 T. Garton Ash, *The Magic Lantern: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*, Random House, New York 1990.
- 4 J. Kofman, W. Roszkowski, *Transformacja i postkomunizm*, Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1999.
- 5 J. Mark i in., *1989. A Global History of Eastern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 2019.

poprzestać na konstatacji, że tamta książka jasno wskazała ograniczenia historii społecznej i intelektualnej. Zwłaszcza takiej, która próbuje opisywać historię zarazem oddolnie i odgórnie, wykorzystując zróżnicowane źródła (archiwalia, oficjalną prasę, samizdat i źródła wywołane), obiecując jednocześnie nowatorskie wnioski, które mieszczą się w awangardzie współczesnej humanistyki, i rozciągając dominujące w niej przekonania na nowe tereny – w tym wypadku Europę Środkową.

Konstatacja ta stanowi dobry punkt wyjścia do dyskusji o książce Fritza Bartela *The Triumph of Broken Promises. The End of the Cold War and the Rise of Neoliberalism*. Jest to pozycja podzielona na dziesięć rozdziałów zgrupowanych w dwie części. Pierwsza, zatytułowana *The Privatization of the Cold War*, pokazuje, jak neoliberalizm stał się obowiązującym porządkiem świata zachodniego. Pierwsze pięć rozdziałów prowadzi nas od szoku naftowego z roku 1973 do przejścia władzy przez Michaiła Gorbaczowa, co zresztą dość jasno pokazuje, że kluczowym tematem książki jest upadek systemu komunistycznego. Próba zarysowania podobieństw między Zachodem i Wschodem idzie daleko: Bartel wskazuje na przykład w jednym z rozdziałów, że państwa Zachodu też przeżyły swoją *pieriestrojkę*, czyli *de facto* przystosowanie do nowych zasad globalnej gospodarki. W odróżnieniu od takich prac, jak choćby publikacja Adama Leszczyńskiego⁶, Bartel opiera się na konkretach ekonomicznych, wysnutych z dokumentów wytworzonych po obu stronach żelaznej kurtyny. Obserwujemy zatem nie grę ideologiczną, narastanie rozczarowania czy abstrakcyjnie rozumianą potrzebę nowej wiary, ale raczej odzwierciedlenie tych procesów w gabinetach polityków, ekonomistów czy biznesmenów.

Druża część książki, *The End of the Cold War*, błyskotliwie pokazuje ostatnie lata istnienia globalnego komunizmu. Autor prowadzi nas tymi samymi ścieżkami myślenia, którymi podążali przywódcy Kremla i satelickich krajów Europy Środkowej. Szczegółowość informacji, które otrzymujemy, pozwala zejść na poziom konkretnych decyzji i tym samym plastycznie pokazuje horyzont myślenia działaczy komunistycznych. Jednocześnie rzuca się w oczy ogromna różnica pomiędzy politykami ze Wschodu i Zachodu: gdy ci drudzy rozumieli już podstawy nowego globalnego ładu neoliberalnego, pierwsi rozumowali regułami wziętymi jakby z okresu przed rokiem

6 A. Leszczyński, *Skok w nowoczesność. Polityka wzrostu w krajach peryferyjnych 1943–1980*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2013.

1973. Nie wyjaśnia przy tym wszystkiego faktu, że Gorbaczow chciał *perestrojki*, bo nowych zasad działania rynków finansowych sowieccy przywódcy nie zrozumieli do końca istnienia Związku Sowieckiego.

Interpretacyjnie autor przekonuje nas do tego, że zarówno politycy Zachodu, jak i Wschodu zmuszani byli przez obiektywne okoliczności do złamania swoich obietnic, a może należałoby powiedzieć: do zmiany ekonomicznego i społecznego paradygmatu funkcjonowania państw po obu stronach żelaznej kurtyny. Czy komunizm musiał upaść?

[...] nie ma oczywiście żelaznej współzależności pomiędzy ekonomicznymi przyczynami a politycznymi efektami, toteż każdy, kto chciałby zaproponować związek między konkretnym zestawem przyczyn ekonomicznych a konkretnym zestawem skutków politycznych, ma obowiązek to uzasadnić i określić dokładny charakter związku przyczynowo-skutkowego (s. 332).

Bartel nie zasila więc obozu przekonanych o determinizmie dziejowym, natomiast wskazuje na koniunktury – ekonomiczne i polityczne, a w pewnej mierze także obecne w mentalności aktorów wydarzeń z lat osiemdziesiątych.

Choć Bartelowi nie jest obca wrażliwość i skrupulatność historyka, jego książka jest przede wszystkim studium politologicznym, które skupia się na trzech zasadniczych czynnikach kształtujących globalny system ekonomiczny i polityczny w końcu XX w. Autor skupia się mianowicie na energii, finansach oraz dyscyplinie ekonomicznej. Jego wywód to próba spojrzenia raczej z lotu ptaka aniżeli oddolnego. Nie zmienia to w niczym faktu, że tytułowe złamane obietnice potrafi zakorzenić w społecznej rzeczywistości początków zimnej wojny, i to zarówno po wschodniej, jak i zachodniej stronie żelaznej kurtyny. Bartel zwraca uwagę, że komuniści i kapitaliści różnili się co do tego, jakie proporcje bezpieczeństwa socjalnego oraz dobrobytu powinny leżeć u podstaw ustrojów politycznych w obu systemach, ale nie ulegało wątpliwości, że istniały elementy zasadniczo wspólne. Właśnie one określane są przez autora jako polityka czynienia obietnic, budowania przyszłości w oparciu o przekonania o nieustannym wzroście i rozwoju.

Momentem bezwzględnie przełomowym jest w tej opowieści rok 1973 i pierwszy kryzys naftowy. To wówczas polityka składania obietnic otrzymała cios, z którego w świecie zachodnim nie podniosła się właściwie

po dziś dzień. Bankructwa, bezrobocie, oszczędności budżetowe – to czekało wszystkich, którzy nie mieli dostępu do rynków finansowych i taniej energii. Obserwacje te same w sobie trudno uznać za wyjątkowo nowatorskie. Bartel idzie jednak krok dalej i wskazuje, jakie znaczenie miało sprywatyzowanie zimnej wojny. Innymi słowy: jak bardzo już w latach siedemdziesiątych instytucje państwa słabły w relacji do podmiotów prywatnych. W tym zaś widzi jądro politycznego problemu, proces ten wymagał bowiem renegocjacji dotychczasowych umów społecznych.

Skupienie się na elementach ekonomicznych możemy uznać zarówno za mocną stronę recenzowanej publikacji, jak i jej słabość. Nie ma wątpliwości, że w całym wywodzie niedoważona jest przemoc polityczna, a w niektórych okresach – wprost komunistyczny terror. Analiza polityczna wykazałaby przecież, że komuniści ufundowali swoją władzę w Europie Środkowej nie obietnicami, lecz przemocą. Nawet jeżeli zarzut ten nie jest w pełni ścisły – wszak Bartel skupia się raczej na *big picture* – to zasadne jest postawienie pytania, czy zachodnie nauki polityczne w dalszym ciągu nie mają predylekcji do niedoceniań przemy. Otóż współczesna putińska Rosja również jest państwem łamiącym obietnice i nieprzestrzegającym umowy społecznej ani z elitami, ani z przeciętnymi Rosjanami. Tylko co z tego? Przestrzenie przemy – by odwołać się do książki Jörnga Baberowskiego⁷ – zdają się tam nie mniejsze niż rozmiar samego państwa. W konsekwencji poziom podporządkowania władzy dyktatorskiej i rozprzestrzenienia się postaw autorytarnych w Rosji nie wydaje się skorelowany ze zmiennymi koniunkturami politycznymi w taki sposób jak na Zachodzie. W tym miejscu jeszcze jedna uwaga: z szerokiej perspektywy globalnych zmian wyjątkowość dróg polskiej, węgierskiej czy ęgierskiej znowu jest słabo dostrzegalna. Ponownie to Kreml i decyzje jego władców nadają zasadniczy ton opowieści o upadku komunizmu.

„Komunizm [...] nie miał sensu w erze złamanych obietnic” – stwierdza Bartel (s. 347). Nawet jeśli jego wywody nie są w pełni przekonujące, to w plastyczny sposób ukazują, jak ważna była rola przyjmowana przez rządzących w procesie budowania relacji między gospodarką i rynkami a obywatelami. Poszukiwanie politycznej racjonalności w historii jest zawsze w cenie, nawet jeśli jest to proces, którego nie można uwieńczyć ostatecznym sukcesem.

7 J. Baberowski, *Przestrzenie przemy*, przeł. K. Markiewicz, Instytut Pileckiego, Warszawa 2022.

Bibliografia

- Baberowski J., *Przestrzenie przemocy*, przeł. K. Markiewicz, Instytut Pileckiego, Warszawa 2022.
- Dahrendorf R., *Rozważania nad rewolucją w Europie*, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1991.
- Garton Ash T., *The Magic Lantern: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*, Random House, New York 1990.
- Kofman J., Roszkowski W., *Transformacja i postkomunizm*, Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1999.
- Leszczyński A., *Skok w nowoczesność. Polityka wzrostu w krajach peryferyjnych 1943–1980*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2013.
- Mark J., Jacob B. C., Rupprecht T., Spaskovska L., 1989. *A Global History of Eastern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 2019.
- Ukielski P., *1989 in Central Europe: A Counterrevolution*, Palgrave Macmillan 2024.